

Тошкентга (Бухородан) 1921 йил мартининг ё 17, ё 20 кунида кайтиб келдим. Кейинги куниёк, Туркистон Марказий Ижроия Кўмитаси раёса-тига бордим. У ерда мени Халк Маорифи Комиссарияти хузуридаги Илмий кенгашга ишга тайинлашди.

Уч-тўрт кун ўтгач, Мусо Бегиев билан Садритдинхонни учратиб колдим, Садритдинхон Бухорога ташкилот низоми ва мухрининг юборилмаганлигини эслатиб, шундай деди: «Менда ташкилотнинг мухри ва низоми йўқ. Улар бошка кишида эди. Шунинг учун уларни Сизга юборолмадим». Кейин у Мусо Бегиевга караб кулиб кўйди. Бу менга шубхали туюлди. Мен унга шундай деб маслахат бердим: «Хали хам кеч эмас, уларни топиб, Бухорога, Саъдулла Хўжага жўнатиш керак. Тошкент ўз ишини ташкилотнинг вилоят филиали сифатида давом эттираверади». Садритдинхон бунга рози бўлди.

Садритдинхоннинг атрофида шубхали кишилар — ЧК (фавкулудда комиссия — С. Х.) айгокчилари уймалашиб колганлиги сабаб, у билан учрашишнинг иложи бўлмади. Унинг олдида боришга чўчидим. Бир неча кундан сўнг 30 март бўлса керак, мени камокка олишди. Камалишимнинг сабабини мен бир ярим ойдан кейин Юсуфбек Курманбаев ва Ориф Каримовдан билдим. 1921 йил 1 декабрда мени озод килишди. 23 декабрда бошқалар (Ю. Курманбаев, О. Каримов, Садритдинхон) устидан суд иши кўрилди. Камокдан чикканимдан кейин Халк маорифининг Эски шаҳар бўлимида коллегия аъзоси ва Ижтимоий тарбия бўлими мудирлари бўлиб ишладим.

3—4 ой давомида менга ташкилот тўғрисида ҳеч ким ҳеч нима демади. 1922 йилнинг апрел ёки майида Акбар Шомансур менинг олдимга келиб, ташкилот хали хам ўз ишини давом эттираётганлиги, мен хам унинг сафида бўлишим зарурлигини айтди. Мен унга шундай дедим: «Бўлиб ўтган воқеадан (камалганлигини назарда тутмоқда) кейин менда ҳеч қандай ҳафсала колмади, шунинг учун мени ташкилот ишига аралаштирмаслигини илтимос қиламан» [36].

Кейинрок худди шу таклиф билан Саидносир Миржалилов хам менга мурожаат қилди. Унга хам рад жавоб бердим. Ундан билдимки, ташкилот Акбар Шомансур раҳбарлигида ишлаётган экан. Унинг фаолияти ишлайдиган кишилар ва маблағ етишмаслиги сабаб, факат жабрланган ташкилот аъзолари оилаларига баъзи ёрдамлар бериш билангина чекланиб қолибди. Шундай қилиб, то миллий чегараланиш ўтказилгунча ташкилот ишида бевосита иштирок этмадим. Шу сабабли ташкилотнинг бу давридаги иш фаолияти тўғрисида бирор нарса дея олмайман. Мен унинг фаолиятидаги ўзим иштирок этган баъзи бир ҳолатларгагина тўхталишим мумкин.

1) 1922 йилда зиёлилар орасида алифбо ва имло тўғрисидаги масала кўтарилди, уларнинг бир қисми ўша даврда муомалада бўлган алифбо имлосини ислох қилиш, бошқалари ўрталик нуқтаи назарда бўлса, колганлари лотин алифбосига ўтиш тарафдори бўлдилар. Нихоят бу уч гуруҳ ўзаро шартнома тузиши билан алифбо ва имло тўғрисидаги қелишмовчилик ҳал қилинди. Ўша пайтда оксоқланиб турган маориф соҳасидаги ишларни умумий ҳамкорлик билан яхшилаш йўлида ҳамма гуруҳлар бирлашди (шартноманинг нусхаси менда сақланарди, у тинтув вақтида мусодара қилинган қогозлар орасида бўлиши керак). Мавжуд муаммоларимизни ошқора қилмай, уйдаги гапни кўчага чиқармай «Ношри маориф» жамиятини [37] туздик. Олдин ташкил топган «Кўмак» бу жамиятнинг бўлимига айлантирилди. Ўз ўртамизда бироз миқдорда пул йиғиб, уни кўпайтириш мақсадида «Туркистон» ширкатига бердик. Кейинчалик хам тушган барча маблағ унга ўтказилиб турилди. Шоқиржон Раҳимий «Ношри маориф»нинг раиси бўлди.

Мен ўринбосар эдим. Саидносир Миржалилов хазинадор, Комил Алиев котиб эди. Жамият аъзоларининг кўпчилиги Эшон Хўжаев, Маннон Рамзи, Охунов каби коммунистлар бўлган, Мухитдин Усмонов, Саидносир Миржалилов ва Толибжон Мусабоев жамиятга молиявий сохада иш олиб бориш учун қабул қилинади. Озгина вақт ўтгач, бу жамиятга шубҳаланиш билан қараш бошланди ва бу кун сайин ортиб борди. Бу жамият номи остида қандайдир махфий ташкилот яширинган деган овоза тарқатилди. Мана бу тазйик туфайли «Ношри маориф»ни тарқатиб юборишга тўғри келди. Ҳақиқатда эса «Ношри маориф»нинг эски, умри тугаб қолган ташкилот билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган. Менимча, унинг биргина Саидносир Миржалиловдан бошқа бирорта ҳам аъзоси «Ношри маориф» ишида қатнашмаган. Хуллас, «Ношри маориф» ўзининг биринчи қундан бошлаб маҳаллий аҳоли орасида маданий-маърифий фаолият кўрсатиш учун ташкил топган бўлишига қарамай, эски ташкилот туфайли қурбон бўлди.

2) 1922—1923 йилларда ўқувчилар орасида Москва, Туркия ва Германияга ўқишга боришни хоҳловчиларнинг сони жуда тез ортиб кетди. Уларнинг бир қисми Турк МИК таклифи билан турли ўқув юртлирига юборилади, қолганлари эса ўз ота-оналари бағрига қайтади. Ўз маблағи ва давлат хазинаси ҳисобига ўқишга кетолмаганлар ёрдам сўраб, турли хил шахс ва ташкилотларга мурожаат қила бошлайди. Бу вақтда уларга ёрдам бериши мумкин бўлган «Ношри маориф» ва «Кўмак» жамиятлари тарқатиб юборилган эди. Бир қанча ўқувчилар ёрдам беришимни сўраб менга мурожаат қилди. Бухородалигимда Туркистон ва Бухоро ўқувчиларига ёрдам берувчи жамият ташкил этилган эди. Шу мақсад учун унинг ихтиёрида қаттагина маблағ тўпланган эди. Ўқувчилар менадан ёрдам сўраганидан кейин 1922 ёки 1923 йили бу жамият орқали бир неча ўқувчиларга моддий ёрдам бериш умидида Усмон Афандига хат ёзиб, пул беришини илтимос қилдим. Хатни унга Лазиз Азиззода орқали юбордим. Уни йўдда қамокка олишади, хат Усмон Афандига етиб бормади.

3) 1923 йили май ёки июнь ойида мен Тошкентга ўртоқ Оржоникидзе ва Элиаванинг келиши ва уларнинг мен билан кўришиш истаги борлиги тўғрисида хабарнома олдим. Белгиланган вақтда кўрсатилган мақомга етиб бордим. У ерда ўртоқ Оржоникидзе, Элиава, Обиджон Махмудов, Саидносир Миржалилов гаплашиб ўтиришган экан, мен ҳам суҳбатга аралашдим. Обиджон Махмудов таникли қизиқчи эди. У ўз ҳазиллари билан Оржоникидзе, Элиава қўнглини хушлар, улар эса тинимсиз қулишарди. Ўртоқ Оржоникидзе шундай деб савол берди: «Гапларга қараганда Тошкентда миллий ташкилот бор, шу тўғрими?» Махмудов жавоб берди: «ГПУ (Бош сиёсий бошқарма — С.Х.)нинг таъқиблари бизларни йўқ ва бўлмаган нарсаларни ҳам тан олишга мажбур этди. Ҳозирги пайтда миллий ташкилот йўқ, фақат миллий гуруҳ бор, ҳолос».

— «Унинг қанча аъзолари бор?» — деб сўради Оржоникидзе.

— «Унда туб аҳоли ва ҳуқумат аъзоларининг ҳаммаси аъзо бўлиб ҳисобланади» — деб жавоб берди Махмудов. Бундай жавобга албатта ҳамма қулди. Суҳбатда ҳамма саволларга Махмудов жавоб берди. Шунинг учун бутун суҳбат ҳазил-мутойиба тарзида ўтди.

Уйга кетиш олдидан, москвалик ўртоқларни Тошкент шаҳри четидаги боғлардан бирига меҳмон бўлишга таклиф қилдик. Бунга улар фақат бир шарт билан, яъни уларни бу ерда миллий гуруҳ аъзолари билан таништиришимиз эвазигагина рози бўлдилар. Учрашув қуни ва соати белгиланди. Бу вақтда мен меҳнат таъти-лида бўлиб, Қибрайдаги собиқ Қуринов боғида оилам билан дам олаётган эдим. Бу боғ «Туркистон» ширкати томонидан сотиб олинган эди. Ўртоқларни шу боғга таклиф этдик. Кўрсатилганлардан ташқари

Тўракулов билан Рахимбоев ҳам таклиф этилди. Биринчи бўлиб, Махмудов ва Миржалилов келди. Мехмонларга хизмат қилиш учун Асадилла Хожи Хоний, Нажмиддин Ш., Мирахмадбой Убайдулла Кори Эргозиев ва Салимхон Тиллахонов чакирилган эди... Оржоникидзе ва Тўракулов бизга нотаниш яна бир киши билан келди. Оржоникидзе автомобилдан туша солибок Махмудовдан «миллий гуруҳ аъзолари тўплан-дими?» — деб сўради. Махмудов «ха, йигилишмоқда», — деди. «Раисни сиз ўзингиз олиб келдингиз», дея Тўракуловни кўрсатди. Бир оздан сўнг Рахимбоев келди, уни Махмудов «миллий гуруҳнинг котиби» дея таништирди. Шундай қилиб бу гал ҳам суҳбат ҳазил-мутойиба билан ўтди. Оржоникидзенинг «гуруҳнинг ҳамма аъзолари йигилдими?» деган саволига Махмудов, «мана булар энг фаоллари» деб, ўзини, Тўракуловни, Рахимбоевни, Миржалиловни ва мени кўрсатиб жавоб берди. Умуман, ҳазил билан бошланган суҳбат шу руҳда беш соатларча давом этди. Махмудов билан Оржоникидзе ўртасидаги куйидаги суҳбат бўлди:

Оржоникидзе: — «Сиз Фарғонада босмачилик қачон тугайди деб ўйлайсиз?» Махмудов: — «Сиз мени вазир қилиб тайинлаган қуни, акс холда ҳеч қачон тутамай-ди».

Оржоникидзе: — «Агар тугамаса, биз у ёққа бир дивизия юборамиз, у бутун Фарғонани текис қилади-қўяди». Махмудов: — «Сиз бир дивизия юборсангиз, мен босмачилар сонини икки дивизияга етказаман». Оржоникидзе кетиш олдидан миннатдорчилик билдир-ди. Махмудов шундай деди: — Бизда мана шундай мақол бор: «Бировдан туя сўрасанг, у кўрканидан бия беради», биз ҳам сиздан кўп сўраймиз, озгинаги-на берсангиз шунга ҳам хурсанд бўлаверамиз. Оржоникидзе унинг елкасига қоқиб: «Нима керак ўзи. Қанча керак бўлса, тортинмай сўрайвер», — деди.

Шундан сўнг мехмонлар кетди. Богда Тўракулов, Рахимбоев, Махмудов ва Саидносир қолди.

Улар биргаликда талабнома ёзишди. Уни Рахимбоев ёзди, Тўракулов таҳрир қилди. Кейинги қуни хатни Махмудов миллий гуруҳ номидан ўрток Элиавага берганини билдим. Унинг мазмуни хозир эсимда йўқ. Умуман, талабнома яхши ўйланмай, ўша учрашув таассуроти остида шоша-пиша, Обид Махмудов айтиб туриб ёздирган эди. Бу вақтда Махмудов билан Саидносирнинг («Миллий иттиҳод») ташкилот фаолиятидан қўнгли совиб, у билан алокани уза бошлаган эди, шунинг учун ҳам суҳбат чоғида ташкилот ҳақида бирор нарса дейилмади.

1929 йил 24 декабрь

\* \* \*

...5. 1923 йилнинг охирида бўлса керак, бир қуни Бош вақф бошқармасидан шаҳарга кетаётганимда бир паст бўйли ёш йигит кузатувида Мансурхон Афғонистон консулхонасидан чиқиб қолди. Мен Мансурхон билан сўрашдим. У менга ёш йигитни афғон бош консулининг вақтинчалик ўринбосари деб таништирди. Ёш йигитнинг айтишича, у бу ерда (афғон) консули кетмасидан олдин котиб ёки ўринбосар бўлиб ишлаган.

Улар билан биргаликда Ўрда томонга қараб кета бошладим. Йўл-йўлақай мен у йигит

билан факат маориф ишлари ва вакф бўлими хакида гаплашиб кетдим. У менга Афғонистондаги ахвол, якин орада у ерда Миён Бузрук ва Жамол Пошо билан танишгани хакида сўзлаб берди. Шу билан бирга у мёндан махаллий зиёлиларнинг миллий ташкилотлари хакида сўради. Бу пайтда бизда бу иш қарийб тугатилган эди. У бунинг сабаби билан қизикди. Мён, биринчидан, сармоя, иккинчидан, қобилиятли фаол қишилар йўқдигини тушунтирдим. Шунингдек, бу соҳада бизга ёрдам берадиган бирорта ҳам қўшни давлат йўқлигини қўшиб қўйдим. Шунда у жуда ҳам ўпқаланди-да, бироз қизариб, шундай деди: «Агар махаллий зиёлилар миллий ташкилот ишларини давом эттириш мақсадида қонсулхонага моддий ёрдам сўраб мурожаат қилсалар, уларнинг илтимосини Қобулга юборган бўлур эдик, шунда у ердан моддий ёрдам қелиши мумкин. Қозиргача қонсулхонага бу тўғрида бирорта ҳам ариза ёзишганича йўқ. Бу ерда қўшни давлатлар эмас, балки ҳаммасига ўзларингиз айбдор, сиз улардан ноўрин гина қиляпсиз».

Шундан кейин мён у йигитни учратмадим (даво-мини ўқиб бўлмади). Қатъий шуни айтаманки, ташкилот ўз фаолиятининг бошидан то охиригача афғон ҳукуматидан бирор танга ҳам ёрдам олгани йўқ.

6. 1924 йили Убайдуллаҳўжа қелганидан кейин икки марта йигилиш қақирилди... Бу йигилишларда Убайдуллаҳўжа Россияда қандай ҳаёт қечирганлигини сўзлаб берди. Шундан сўнг қатагонга учраганларга ёрдам бериш учун фонд ташкил этиш бўйича қомиссия тузилади. Бу қомиссия савдогарлардан ҳайрия йигади. Мухитдиновлардан тузукқина ёрдам тушади [38].

Йигилган пуллар, улардан тушган фойда эвазидан қатагонликка учраганларга ёрдам бериб туриши шарти билан «Турқистон» матлубот жамиятига топширилади. Бирок мёнга жами тўпланган пулнинг миқдори, ундан жабрланганлар учун қанча ажратилгани маълум эмас. Қудди шунингдек, мён Содирхон ёки бошқа қочоқларга қанча пул ажратилганлиги хакида ҳам ҳеч нима эшитмаганман [39]. Аммо Содирхон ва Лазиз Азиззодага тўпланган пулдан бир қисми юборилганлигини аниқ қиламан.

1924 йилда бўлиб ўтган йигилишларга эски «Таракқийпарвар» ташкилотида бўлган жуда ҳам ишонқли қишиларгина қақирилган эди. Содирхон томонидан «Миллий иттиҳод» ташкилотига жалб қилинганлардан бирортаси ҳам таклиф этилмади, чунки уларнинг қўпчилигига ишонқ йўқ эди. Бу йигилишларда менимча, ташкилотни қайта тузиш ва ишни давом эттириш масаласи муҳоқама қилинмади, сабаби, тўпланганларнинг ҳаммаси ташкилот ўз ишида муваффақият қозонишга ишонқи қолмаган, ҳафсаласи пир бўлиб, тушқунликка учраган қишилар эди.

7. 1924 йили газеталарда миллий қайта қегараланиш хакида ҳабарлар пайдо бўлиши билан бу сиёсатдан ҳабари бўлган ва бўлмаган ҳамма қишилар орасида муҳоқама предметига айланади. Икки-уч қишидан гуруҳ-гуруҳ бўлиб, қайта қегараланиш масаласи қизгин муҳоқама қилинди. Улар ўз фикр, мулоҳаза ва ҳулосаларини баён қила бошлайдилар.

Махаллий зиёлиларнинг қўпчилиги, улар фирқа аъзоси бўлиш бўлмаслигидан қатъи назар қайта қегараланишга ижобий муносабатда бўлмадилар. Баъзи бировлар бу Москванинг сиёсати бўлиб, биздан Бухоро ва Қоразмни ажратиш мақсадини қўзламоқда деса, бошқалар эса бу сиёсат билан Англия Қиндистонни бошқариш учун унинг ақолисини қичиқ миллий бўлақларга бўлиб ташлаган сиёсат ўртасида айнан ўхшашлик борлигини айтдилар.

Бухоро зиёлилари орасида Бухоро ва Қоразм мустақиллигини йўқотишидан қайгурганлар

кўп бўлди. Козок зиёлилари ҳам келажакда Козогистон ва Киргизистондаги бўш ерларга рус кўчманчилари олиб келиб жойлаштирилишидан ташвишга тушдилар. Ўзбек зиёлилари маҳаллий хунармандлар завод ва фабрикаларга бардош беролмай, хунармандчиликни ташлаб, дехкончиликка ўтишга мажбур бўлиши, Туркистондаги ҳамма дехконларни хосилдор ерлар билан таъмин этиб бўлмаслиги ва ишсизлик пайдо бўлиши муқаррарлигидан хавфсираганлигини билдирди. Бундан ташқари, улар савдогарлар учун бозор кераклигини ҳам айтадилар. Сугориш ишини ривожлантириш, янги завод ва фабрикаларни куриш йўли билан ишсизликнинг тугатилишига рози бўлса-да, улар бу режани яқин орада амалга оширишга ишонмадилар. Шу билан бирга улар (ўзбек зиёлилари, жадидлар) нинг баъзи бирлари қайта чегараланиш пахтачилик билан банд бўлган ва ўтрок ҳаёт тарзига эга Ўзбекистон дехконларининг Туркменистон ва Козогистонга нисбатан иқтисодий ва марказий жihatдан тезроқ ривожланишини айтиб, бир-бирларини тинчлантира бошладилар ҳам, чунки МК миллий чегараланишни зарур деб билган экан, у буни ҳар қандай қаршиликка қарамай амалга ошириши аниқ эди. Шунинг учун бунга қарши бўлиш фойдасиз ҳисобланарди. Яхшиси, бу масаланинг ижобий томони билан машғул бўлиш ва уни амалга оширишга интилишдан бошқа йўл йўқ эди. Зиёлиларнинг кўпчилиги худди шу фикрда бўлди. Шунинг учун ҳам бу шу масаладаги бошқа фикрлардан устунликка эга бўлди.

Худди шу пайтда бир куни мени Бельский (ОГПУ бошлиги) чакириб бир неча саволларни берди. Ҳеч нарсани яширмай туриб, унга зиёлилар қайта чегараланиш ҳақидаги масалани маъқулламаётганлиги ва унинг сабабларини тушунтирдим. Шунда у мендан зиёлилар қайта чегараланишга қарши норозилик чиқишини уюштирмайдими, деб сўради. Мен қатъий равишда норозилик чиқиши мумкин эмас, деб айтдим. Мен ўз жавобимни зиёлиларнинг юқоридаги кўпчилиги фикрига суянган ҳолда айтдим. Ўзим ҳам айнан шу фикрда эдим. Менинг фикрим исботланди: зиёлилар ҳеч қандай қаршилик кўрсатмади, ҳукумат шундай қатта ишни жуда хотиржамлик билан амалга оширишга муваффақ бўлди.

Сухбат вақтида ўрт. Бельский менга ер етишмаслиги масаласини сугориш ишларини ривожлантириш, ишсизликни тугатиш масаласини эса, янги завод ва фабрикаларни ташкил этиш йўли билан ҳал қилинишини айтган эди. Очигини айтганда, мен бу фикрга фактлар асосида ишонч ҳосил қилдим.

Мана шу 1924 йилдан мен ўзимнинг сиёсий ва ташкилотчилик ишларига қобилиятим йўқлигини сезган ҳолда, бу ишлардан воз кечиб, ўқитувчиликка ва китоблар ёзишга киришдим [40].

## **Ташкилотнинг тузилганлиги, унинг мақсади ва вазифалари**

1. «Тараккийпарварлар иттиҳоди» ташкилоти ўз олдига маҳаллий аҳолининг қуллиги ва нодонлигига қарши курашиш мақсадида феврал инқилобидан сўнг жабрланган тараккийпарварларни бирлаштириш вазифасини қўйган эди.

Боқуни турклар эгаллаб олиши билан ташкилот номидан «парвар» сўзи олиб ташланади. У «Иттиҳоди тараккий» деб номлана бошланди. 1919 йилдаги январ воқеасидан [41]

кейин бу ташкилот учун хожат колмади ва таркатилди. Бу тўғрида сизга [42] ўзимнинг олдинги ёзишларимда маълумот берган эдим...

Агар бу сизни кониктирмаган бўлса, унга кўшимча куйидагиларни кўрсатишим мумкин: 1) «Иттиходи тараккий» ташкилоти тузилишида унга 7 киши кирган эди. Шундан иккитаси Усмонбек ва Хайдар Афандилардан иборат турклар, иккитаси тошкентликлардан мен ва Содирхон, биттаси самаркандликлардан Бехбудий, биттаси туркман зиёлиларидан Хон Явмудский, биттаси козоклардан «Алаш» номли козок газетасиининг мухаррири (фамилияси эсимдан чикибди) эди...

2) Ташкилот («Иттиходи тараккий»)нинг тузилиши тўғрисида: Низомга кўра ташкилот куйидаги кўмиталардан иборат: Тошкентда Марказий Кўмита, вилоятларда вилоят кўмиталари, унча катта бўлмаган шаҳарларда бўлимлар, кишлокларда — бўлимча (подотдел)-лар. Хамма кўмита, бўлим ва бўлимчаларнинг хар бири уч киши — раис, рахбар ва хазинабонлардан иборат бўлган. Раис хамма ишларга жавобгар бўлган. У ўз хохиши бўйича ўзига рахбар хазинабон белгилайди. Аъзоларнинг хаммаси факат рахбар билангина муомалада бўлган. Уларга раис ва хазинабоннинг исм-шарифлари хам билдирилмаган. Умуман, кўмитада раис килиб Усмонбек ва рахбар бўлиб Хайдар Афанди сайланган.

Иш билан жуда банд бўлганлигимни бахона килиб, хазинабонликка рози бўлмадим. Кейин раисдан ўз хохишига кўра мажбурий равишда бизлардан биримиз мени ёки Садритдинхонни хазинабон килиб танлаши илтимос килинди. У Садритдинхонни танлади.

Уюшма (ташкилот) тузишни Самаркандда Бехбудийга, Фарғонада Мирзохидга, Туркменистонда Хон Явмудскийга, Еттисувда («Алаш») козок газетасининг мухарририга топширилади. Бу вақтда (Файзулла) Хўжаев Ленинградда эди. Бу йигилишдан бир оз вақт ўтгач октябр инкилоби юз берди.

Кейин мухторият («Туркистон мухторияти») билан боглик воқеалар бошланди, оқибатда ўз ходимларимиздан ажралиб колдик. Шу сабабли Усмонбек йигилиш чакирди, унда Убайдулла Хўжаев, Саъдулла Хўжа, Отахон Содирхон, мен, Хайдар ва яна уч киши катнашди. Хамма номма-ном ташкилот аъзоси бўлиб ёзилади. Бу ё 17, ё 18 йилнинг охирларида бўлиб ўтади. Шундан кейин ташкилот жонлана бошлайди ва сон жихатидан ўса боради.

3. Ташкилотга кирувчилардан «Тараккийпарвар»га ишонч бўлиши хамда хеч қандай иккиланмасдан, жони ва молини хам аямасдан топширикни бажариш талаб этилади. (Ташкилотга) аъзо бўлувчилар кўлида Куръони Карим ва револьверни ушлаб туриб касамёд килади.

Орадан 3—4 ой ўтгач, Усмонбек камокка олинади, унинг ўрнига раис этиб Юсуф Зиябек тайинланади. Шу вақтда рухонийлар ўзларининг икки вакили — Нуритдинбек ва Худоёрхоновни Туркияга юбораяпти, деган гап таркалади. Бу хабарнинг овозаси Юсуф Зиябекка етиб бориши билан, у шошилинч равишда мажлис чакиради. Унда мен, Саъдуллахўжа ва бошка бир неча кишилар катнашдик. Мажлизда Юсуф Зиябек ўз тахминларини айтди. Унингча, рухонийларнинг Англия билан алоқаси бор. Агар олдин бўлмаган бўлса, улар энди ўз делегатлари оркали алоқа боғламокчи. Англия эса Туркистонга кўз кирини ташлаб турибди. Шунинг учун хам делегатлар таркибига эски хон уругидан Нуритдинбекни киритганлар.

Юсуф Зиябек тушунтирдикки, агар Туркистон Англия кўлига ўтиб колса, унда озод бўлиш учун хеч қандай умид колмайди. Шунинг учун у тезликда рухонийларнинг делегатларига

карши «Тараккийпарвар» номидан Туркияга ўз делегатларимизни юборишни таклиф этади. Буни у жуда жадаллик билан амалга оширишни, акс холда эса вақтдан ютказиб қўйилишини таъкидлайди.

Содирхон ва Саидносир (Миржалилов) вакил килиб танланади. Раис маслахатлашиб олганидан кейин рухонийлар делегатларига карши ҳаракат режасини эълон қилишга ваъда беради. Шу билан бирга раисга Туркистон мухториятига ёрдам бериш, Туркистонга ўқитувчилар юбориш ҳақида Туркия ҳукуматига қандай килиб мурожаат қилиш масаласини ҳам ўйлаб қўриш топши-рилади.

Шундан сўнг, орадан кўп вақт ўтмай, рухонийлар делегатлари орқасидан «Тараккийпарвар» делегатлари ҳам йўлга чиқади. Уша вақтда ҳақиқатдан ҳам Туркистонга Англия таъсирининг хавфи кучли эди.

Делегатлар Истамбулга «Тараккийпарварлар» ҳуку-мати ағдарилган ва Истамбул овруполик империалистлар томонидан ишгол қилинган бир пайтда етиб келади. (Бу ердаги) «Тараккийпарвар» бошликлари эса қочиб кетган эди. Шу сабабли бизнинг делегатлар Юсуф Зиябек назарда тутган одамларни топа олмасдан, ҳеч қандай натижасиз қайтиб келади [44]. Рухонийларнинг делегатлари ҳақида бирор хабар олганим йўқ.

4. «Тараккийпарвар» ташкилотининг асосий вазифаси Туркистон аҳолисини куллик ва нодонликдан озод қилишдан иборат бўлган. Умуман, ташкилот ва унинг бошлиқлари бу вазифани шўро ҳукумати яшаб қолса, у орқали амалга оширилишига шубҳаланмас эди.

Шунинг учун ҳам унинг яшаб қолишини чин юракдан хоҳлайди. Хатто ташкилот аъзоларининг вазифаларига шўро ҳукуматини ҳимоя қилиш киритилган эди. Унга нисбатан ўша вақтда иккиланиш ҳам бор эди, чунки у ҳар томонлама душманлар қуршовида бўлган. Шўро ҳукумати тугатилиб, унинг ўрнига оқлар ёки меньшевиклар ҳукумати келади, Туркистон яна олдингидек нодонлик қўлида қолади, деган шубҳалар ҳам бор эди. Туркистон Англия қўлига тушиб қолиш хавфи ҳам йўқ эмас эди.

Булар бизни ташвишлантиради, шунинг учун ҳам ташкилот фаолиятини қучайтириш, шўро ҳукуматидан фойдаланиб қолишга қарор қилдик. Шўро ҳукумати миллий мухторият тарафдори, Туркистонни кенг муҳторият бошқарув аппарати билан таъминлайди ва буни қўшни давлатлар томонидан тан олдиришга муваффақ бўлади, деган умидда эдик.

Бордию, шўро ҳукумати йиқиладиган бўлса, унинг ўрнига чиқади деб тахмин қилинган меньшевиклар ёки оқлар билан қурашишга тайёр бўлиш, Туркистон мухториятини қутқариш керак эди. Агар шўро ҳукумати ўзини тутиб қололса, ташкилотнинг мақсади Туркистонни маданий тараккиётга олиб чиқиш, Туркистон аҳолиси ҳукукини овруполикларники билан тенглаштириш, шу билан бирга мустамлакачилик унсурлари қолдиқлари ва уларнинг тарафдорлари бўлган эски бой ва рухонийлар билан қураш олиб боришдан иборат бўлмоғи керак эди.

Келажакда аҳолининг маданий тараккиётига қараб, шўро ҳукумати берган ўша мухториятни кенгайтиришга, (бошқарув) аппаратини маҳаллийлаштиришга ҳаракат қилиш. «Иттиходи тараккий»нинг мақсад ва вазифаси мана шулардан иборат эди. Менимча, буни «Иттиходи тараккий»нинг ҳамма фирқали ва фирқасиз аъзолари тасдиқлайди.

5. Содирхон ҳеч қандай натижасиз қайтиб келганидан кейин Зиябек ўша олдинги мақсад бўйича энди Истамбулга ўта қучли миссия (махсус топшириққа эга бўлган вакилларни) юбориш масаласини қўтарди. Унга тошкентликлардан Убайдуллахўжа (Асадуллахўжаев), Саидносир (Миржалилов), самарқандликлардан Бехбудий,

Мардонкул ва яна бир киши киради. Охирги уч самаркандлик йўлда Бухоро амири (одамлари.) томонидан ушлаб олиб ўлдирилади [45]. Убайдулла Москвада, Саидносир эса Тифлисида яширинишга муваффақ бўлди. Кейин уларнинг иккаласи ҳам қайтиб келади. Кўрсатилганлардан бирортаси ҳам Туркияга етиб боролмайди. 1919 йил январь воқеасидан сўнг большевой фиркаси мустахкамланиб олгач, ташкилотнинг кўпчилик аъзоларида кўмигага бўйсунуш пасая бошлайди. Фирка (большевой) ҳамма ишни ўз кўлига ола бошлайди, ташкилот кўлида эса ҳеч нима қолмайди. Махаллий зиёлиларнинг қарийб ҳаммаси шўро иши билан машғул бўлади, натижада ташкилот ўз ходимларидан ажралиб қолади. Бунинг устига Туркиядаги «Иттиҳоди тараккий» ташкилоти ҳам тарқатиб юборилади.

Буларнинг ҳаммаси Зиябекни ташкилотни тарқатиб юборишга мажбур қилади. Бу ташкилотнинг ўрнига бошқа, «Бирлик» ташкилоти тузилади. Унинг мақсади ёшларни фиркага жалб этишдан иборат бўлди.

давоми бор